

१४) सत्याग्रहाने प्रातःकालीन

वागावे.

१५) सत्याग्रही जाणूनबुजून जातीय झगड्यास कारणीभूत होणार नाही.

गांधीजीच्या मते, सत्याग्रह ही अत्यंत खडतर व कठीण साधना आहे. त्यासाठी शरीराची व मनाची फार मोठी उडी सत्याग्रहीला गाठावी लागते. शरीरापेक्षा आत्मा व मन श्रेष्ठ आहे ही जाणीव सत्याग्रहीला सतत ठेवावी लागते.

**सत्याग्रहाची साधने / अहिंसात्मक आंदोलनाचे मार्ग - तंत्रे - पद्धती -**

सत्याग्रहासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करावा लागतो. गांधीजींनी अहिंसात्मक आंदोलनाच्या मार्गासाठी ज्या पद्धतींचा / तंत्रांचा अवलंब केला ती तंत्रे / साधने / पद्धतीचे मार्ग पुढीलप्रमाणे होते.

१) असहकार २) सविनय कायदेभंग ३) हरताळ ४) उपोषण ५) बहिष्कार ६) हिजरत.

१) **असहकार** - असहकाराच्या मार्गाचा अवलंब करून शासनाच्या विरोधी काम करता येते व शासनाचे मन वळवता येते अशी गांधीजींची धारणा होती. असहकाराच्या मार्गाचे गांधीजींनी 'व्यथित असा प्रेमाचा आविष्कार' या शब्दात वर्णन केले आहे. जनतेच्या सहकार्यावरच शासन चालत असते. जनतेचे सहकार्य नसेल तर कोणतेही शासन चालत नाही. म्हणून जनतेने भारतातील ब्रिटिश शासनास कोणतेही सहकार्य करू नये अशी भूमिका त्यांनी मांडली. असहकार या तंत्रामागे सरकारला त्याच्या चुकांची जाणीव करून देता येईल. असहकाराचा हा मार्ग अत्यंत प्रभावी असून राजकीय क्षेत्रातच नव्हे तर जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात असहकाराच्या मार्गाचा अवलंब

करावा असे गांधीजी म्हणत. शासनाने केलेला अन्याय, शोषण, जुलूम नष्ट करण्यासाठी असहकार हे अत्यंत प्रभावी शस्त्र आहे. असहकाराचा मार्ग अवलंबिला तर सरकारला राज्यकारभारच करणे कठीण आहे. दडपशाही व अन्यायातून मुक्ती हवी असेल तर असहकाराचा मार्ग हाच प्रभावी आहे असे मत गांधीजींनी मांडले होते. राज्य ही एक सामाजिक संस्था आहे. प्रजेने इच्छेने किंवा अनिच्छेने दिलेल्या सहकार्यावरच तिची उभारणी व अस्तित्व असते. प्रजेचे सहकार्य नसेल तर शासन कोसळते असे ते म्हणत. असहकार म्हणजे स्वतःच्या अटीवर सहकार्य करण्याची जनतेने शासनास दिलेली. समज होय. अशा अटी घालणे हा प्रत्येक राष्ट्रातील लोकांच्या मूलभूत हक्क आहे. त्या अटी मान्य करणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे असा गांधीजींचा युक्तिवाद होता. गांधीजींनी म्हटले होते, "असहकार हे केवळ निषेधपर तत्त्व आहे असे म्हणणे बरोबर नाही. भारत व इंग्लंड यामध्ये एखादी अभेद्य भिंत उभी करणे हा असहकाराच्या चळवळीचा उद्देश नाही. आमचा विरोध सक्तीच्या सहकार्याला आहे. भारताची इंग्लंडशी घातली गेलेली सांगड खुशीची नाही. लष्करी सत्तेच्या जोरावर इंग्रज भारतात उभे आहेत. सामान्य लोकांचे शोषण करण्यासाठी येथे सत्तेचा वापर केला जात आहे."

१९२० च्या असहकार चळवळीत गांधीजींनी विदेशी वस्तूवर बहिष्कार, न्यायालयावर बहिष्कार, सरकारने दिलेली पदे-पदव्या यांचा त्याग करणे, स्थानिक स्वराज्य संस्था व कायदेमंडळावर बहिष्कार, ब्रिटिशप्रणीत शाळा-कॉलेजांवर बहिष्कार इ. कार्यक्रम जनतेपुढे ठेवला होता. त्यास देशपातळीवर प्रतिसादही मिळाला. शिक्षणसंस्था (ब्रिटिशप्रणीत) वर बहिष्कार टाकला गेला. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या शिक्षणसंस्थांची संख्या फारच अपुरी होती. असहकार चळवळीच्या माध्यमातून गांधीजींनी भडकलेल्या भावनांना शांततामय पद्धतीने आविष्कार करण्याची संधी मिळवून दिली व संघटित शक्तीचे प्रदर्शन देशपातळीवर करण्यात यश मिळवले यात शंका नाही.

गांधीजी म्हणत, असहकार ही काही निष्क्रिय अवस्था नाही. ती शारीरिक प्रतिकारापेक्षाही जास्त क्रियाशील आहे. असहकाराचा लढा हा अहिंसक लढा आहे. म्हणून त्यात नम्रता गृहीत आहे. तो सत्याला धरून असलेला लढा आहे तेव्हा त्यात सत्य आहे. असहकारवादी जर नम्र नसेल तर तो असहकारवादीच नव्हे. असहकार ही शुद्धीची प्रक्रिया आहे आणि त्यामुळेच माणसाच्या मतप्रणालीतच क्रांती घडून येते. अहिंसा हा असहकाराचा एक महत्त्वाचा असा भाग आहे.

२) सविनय कायदेभंग - सरकार जर अन्यायी व जुलमी कायदे पास करीत असेल तर त्या कायद्याचे पालन लोकांनी करू नये असे गांधीजी म्हणत. अन्यायी

कायदे मोडण्याचा प्रत्येक नागरिकाला अधिकार आहे. एवढेच नव्हे तर ते त्याचे नैतिक कर्तव्य आहे. अन्यायाचे निराकरण करण्याचे इतर मार्ग निष्फळ ठरले असतील तर वैयक्तिक कायदेभंग करण्यास हरकत नाही. सामुदायिक कायदेभंगात मात्र हिंसेचा उद्रेक होण्याचा धोका असतो. सविनय कायदेभंगाची लोकांना सवय नसल्याने प्रारंभीच्या काळात त्यांच्या हातून हिंसक कृत्ये घडण्याचा धोका असतो. परंतु कायदेभंगाचे शस्त्र यशस्वीपणे हाताळण्याचा विश्वास निर्माण झाल्यास हिंसेवर मात्र आपोआप नियंत्रण बसेल असे गांधीजी म्हणत. गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाची तुलना सशस्त्र बंडाशी केली आहे. संपूर्ण सविनय कायदेभंग म्हणजे शांततापूर्वक केलेले बंड होय. सविनय कायदेभंग म्हणजे अराजक नव्हे. सविनय कायदेभंगामधून हिंसाचाराला उत्तेजन मिळता कामा नये असे गांधी म्हणत. सामान्य लोकांच्या हक्कांवर ज्यामुळे अक्षम्य अतिक्रमण होते असेच कायदे मोडण्यावर १९३० साली गांधीजींचा भर होता. म्हणूनच त्यांनी सविनय कायदेभंगाची सुरुवात मिठाच्या कायद्यापासून केली होती. चोर, गुन्हेगार, खुनी हे कायद्याचा भंग करीत असले तरी ते गुन्हेगार असतात; ते समाजाचे शत्रू मानले जातात. सामूहिक कायदेभंगाच्या कृतीमागे संपूर्ण समाजाचे / समाजाच्या एखाद्या घटकाचे हित दडलेले असते. रस्ता रोखणे, घेराव घालणे हे मार्ग गांधीजींना पसंत नव्हते. भूमिगत चळवळीसही त्यांचा आक्षेप होता. राजकीय लढ्यातील गुप्ततेला गांधीजींचा मुळातच विरोध होता. सविनय कायदेभंग म्हणजे घटनात्मक रीतीने पास केलेला, पण नीतीशी संबंध नसलेल्या कायद्याचा भंग होय.

३) **हरताळ** - हरताळाचा अर्थ कामकाजावर बहिष्कार असा होतो. व्यापारी, विद्यार्थी, कामगार, शिक्षक यांनी त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध या तंत्राचा वापर करावा असा गांधीजींनी सल्ला दिला होता. हरताळात हिंसा घडत नाही तर प्रतिपक्षावर दडपण मात्र येते. हरताळ हे नैतिक शस्त्र आहे. त्याचा नेहमीच वापर झाला तर त्याची परिणामकारकता कमी होते. हरताळ याचा अर्थ व्यवहार बंद ठेवणे. वारंवार हरताळ झाले तर त्यामुळे जनजीवन विस्कळीत होते. हरताळात प्रत्येक व्यक्तीने स्वेच्छेने व्यवहार बंद ठेवावेत त्याबाबत सक्ती झाली तर हरताळ यशस्वी होत नाही. हरताळाच्या या तंत्राचा अत्यंत योजनाबद्ध व विचारपूर्वक वापर व्हावा असे गांधीजी सुचवतात.

४) **उपोषणे** - असहकार व सविनय कायदेभंग याप्रमाणेच उपोषण या साधनाचा वापर राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी गांधीजींनी वारंवार केला होता. हिंदू, मुस्लिम, ख्रिस्ती वगैरे धर्मांमध्ये प्राचीन काळापासून उपोषण हे आत्मशुद्धीचे एक प्रभावी साधन मानले आहे. उपोषण हे अन्याय व अनीती याविरुद्ध निषेध नोंदविण्याचे एक प्रभावी

भारतीय जनतेने शासकीय कचेऱ्या, शाळा - महाविद्यालये, न्यायालये, शासकीय कार्यक्रम, कायदेमंडळे स्थानिक स्वराज्य संस्था, विदेशी वस्त्र इ. वर बहिष्कार टाकला होता. कापड किंवा दारू दुकानापुढे निदर्शने करताना काही नियम पाळले जावेत असे गांधीजींनी म्हटले होते. उदा. दुकानदाराशी उर्मट वर्तन न करणे, रहदारीला अडथळा न होऊ देणे, 'हाय हाय' अशा लज्जा उत्पन्न करणाऱ्या घोषणा न देणे, संख्याबळाचा धाक न दाखवणे वगैरे.

६) हिजरत - हिजरत म्हणजे देशत्याग (स्थलांतर) होय. एखादी व्यक्ती / व्यक्तिसमूहावर सतत जेव्हा अन्याय होतो, मानभंग होतो, अहिंसात्मक मार्गाने किंवा हिंसात्मक मार्गानेही प्रतिकार करणे अशक्य होते तेव्हा गांधीजी त्या व्यक्तीला / व्यक्तिसमूहाला हिजरतचा सल्ला देतात. अशा वेळी तो प्रदेश / देश सोडून स्थलांतर करावे असे ते म्हणतात. गुजरातमधील बारडोली येथील जनता, कोठा येथील हरिजन यांना गांधीजींनी हाच सल्ला दिला होता.

### अहिंसा : गांधीजींच्या आंदोलनातील एक तंत्र -

गांधीजींच्या विचारसरणीत सत्य व अहिंसा या दोन तत्वांना महत्त्वाचे स्थान होते. राजकारणासह जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सत्य व अहिंसा या दोन बाबी त्यांना महत्त्वाच्या वाटत होत्या. गांधीजींच्या मते, जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात अहिंसेच्या तत्त्वाचे पालन केले पाहिजे. गांधीजींच्या सत्याच्या प्रयोगामध्ये अहिंसेच्या तत्त्वास अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. सत्य हे साध्य व अहिंसा हे साधन असले तरी त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे ते म्हणत.

कोणत्याही प्राण्याला विचार, उच्चार आणि आचार या तिन्ही दृष्टींनी न दुखावणे म्हणजेच खरी अहिंसा होय अशी गांधीजींनी अहिंसेची व्याख्या केली होती. गांधीजींच्या मते, अहिंसा म्हणजे प्राणिमात्राबद्दल प्रेम व बंधुभाव ठेवणे होय. आपल्या हृदयातील अहंकार व स्वार्थ यांना पूर्णपणे मूठमाती दिल्याशिवाय कोणताही मनुष्य खऱ्या अर्थाने अहिंसक बनू शकत नाही. अधीरता, खोटेपणा, फसवणूक, द्वेष, दुष्टबुद्धी इ. गोष्टींचाही समावेश गांधीजी अहिंसेमध्ये करतात. एखाद्या व्यक्तीला शारीरिक इजा करणे, व्यक्तीचे शोषण करणे, दुसऱ्या व्यक्तीला मानसिक क्लेश देणे ही एक प्रकारची हिंसा होय असा अहिंसेचा अर्थ गांधीजींना अभिप्रेत होता. स्वतःच्या स्वार्थाचा विचार न करता इतरांच्या हिताचा / कल्याणाचा विचार करणे, दुसऱ्याला अधिक सोयी मिळवून देणे व स्वतःला जास्तीत जास्त गैरसोयी सहन कराव्या लागणे म्हणजे अहिंसा होय असे गांधीजी

- १) शेतकऱ्यांनी वानरे, पक्षी, किडे, टोळ यांची हत्या करण्यात गैर काही नाही.
- २) असाध्य रोगाने पीडित रोगी, ज्यास जगण्याची इच्छाच नाही त्याची हत्या करणे पाप नाही; उलट त्याचा मृत्यू ही दयाच होय. प्राणांतिक वेदनांनी तळमळणाऱ्या माणसाच्या बाबतीतही हाच नियम लागू करण्याची त्यांची तयारी होती.
- ३) मानवाने स्वतःच्या संरक्षणासाठी केलेली हत्या क्षम्य आहे.
- ४) समाजातील स्त्रियांवर अत्याचार करणे; त्याचे खून करणे असे कृत्य करणाऱ्या व्यक्तींची हत्या करावयास हरकत नाही.

अन्यायाचा प्रतिकार अहिंसात्मक मार्गाने करणे शक्य नसेल तर त्यासाठी शस्त्राचा अवलंब केला तरी चालेल; पण भ्याडपणे स्वस्थ बसणे हे मानवी प्रतिष्ठेला धरून नाही असे गांधीजींनी म्हटले होते. माणसाच्या श्वासातून किंवा चालण्या बोलण्यातून हजारो जीवजंतूंचा नाश होतो म्हणून जैन साधू नाकाला जे फडके बांधतात ते गांधीजींना पसंत नव्हते. गांधीजींनी अहिंसेचे ३ प्रकार सांगितले होते.

१) दुर्बलाची अहिंसा २) कमजोर व्यक्तीची अहिंसा ३) वीर पुरुषाची अहिंसा. या तीनपैकी गांधीजींच्या मते, वीर पुरुषाची अहिंसा ही सर्वात श्रेष्ठ प्रकारची अहिंसा होय.

अहिंसेचे तत्त्व नैतिक तसेच व्यावहारिक पातळीवरदेखील खूपच महत्त्वाचे असून या तत्त्वाचे पालन केले तर व्यक्तीचे हृदयपरिवर्तन होणे शक्य आहे. समाजात व एकूण जगातच शांतता नांदण्यासाठी अहिंसेचे तत्त्व उपयुक्त आहे असे गांधीजी म्हणतात. हिंसाचाराच्या मार्गाने सर्वच प्रश्नांची उकल होत नाही. हिंसाचाराच्या मार्गाने सर्व समाजाचे / व्यक्तींचे नुकसान होते असे स्पष्ट करून गांधीजी म्हणतात; अहिंसेच्या मार्गाने व्यक्ती स्वतःच्या हक्कांची जपवणूक करू शकते. गांधीजींनी ब्रिटिश वसाहतवादाला विरोध करताना अहिंसेचा मार्ग श्रेष्ठ मानला. हिंसा या तत्त्वापेक्षा अहिंसेत अधिक जास्त शक्ती आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात अहिंसेच्या तत्त्वाचा अंगीकार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे गांधीजींनी म्हटले होते. अहिंसा ही मानवजातीला उपयुक्त अशी एक सर्वश्रेष्ठ शक्ती आहे, तिचा उपयोग व्यक्तीपुरताच मर्यादित नाही. तिचा प्रयोग समुदायालाही करता येईल असे गांधींचे मत होते. शस्त्रास्त्रांच्या खणखणाटाने भारताचा तर नाहीच, पण जगाचाही उद्धार होणार नाही असे स्पष्ट करून हिंसेच्या साहाय्याने देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य आपण नाकारू असेही त्यांनी म्हटले होते.

**रौलेट अॅक्टविरुद्ध गांधीजींचे सत्याग्रहाचे आवाहन -**

सिडने रौलेट या न्यायाधीशाच्या अध्यक्षतेखाली १९१७ च्या अखेरीस एक समिती ब्रिटिश सरकारने स्थापन केली होती. भारतातील क्रांतिकारी संघटनांच्या

कार्याची माहिती गोळा करणे व त्यांच्या कारवायांवर आळा घालण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे हे काम या समितीकडे सोपविले होते. रौलेट समिती स्थापन करण्याच्या सरकारच्या निर्णयाचा काँग्रेसने १९१७ च्या अधिवेशनात निषेध केला होता. या समितीचा हेतू दडपशाहीची अंमलबजावणी करण्याचा आहे अशी शंका भारतीय नेत्यांना आली होती. एप्रिल १९१८ मध्ये रौलेट समितीने आपला अहवाल ब्रिटिश सरकारला सादर केला. या शिफारशीच्या आधारे केंद्रीय विधिमंडळाने दोन विधेयके संमत केली. त्यानुसार - १) राजद्रोहाच्या गुन्ह्यासाठी अटक करण्यात आलेल्या व्यक्तींवरील खटले चालविण्यासाठी. तीन न्यायाधीशांचे एक न्यायपीठ असावे व त्या न्यायासनाचा निकाल अंतिम मानावा. २) संशयित व्यक्तीला कारण न सांगता अटक करण्याचा व खटला न भरता कितीही दिवस तुरुंगात डांबून ठेवण्याचा अधिकार सरकारला प्राप्त झाला होता. केंद्रीय कायदेमंडळात या कायद्यावर चर्चा चालू असतानाच या कायद्याविरुद्ध आपण सत्याग्रह करू असा इशारा गांधीजींनी ग. ज. चॅम्सफोर्ड यास दिला होता. हा कायदा नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांवर गदा असल्याने या कायद्याविरुद्ध अहिंसक मार्गाने लढा देण्याचे गांधींनी ठरवले. सत्याग्रह सभा स्थापन करून गांधीजींनी बंद, उपोषण, प्रार्थना याचे आवाहन जनतेला हा कायदा रद्द करावा या मागणीसाठी केले. गांधीजींच्या आवाहनाला जनतेकडून उत्तम प्रतिसादही मिळाला. ३० मार्च १९१९ रोजी दिल्लीत स्वामी श्रद्धानंद व हकीम अजमलखान यांनी सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. सत्याग्रह सभामधून हिंदू-मुस्लिम एकत्र आले होते. स्वामी श्रद्धानंद यांना मुस्लिम मशिदीतून व्याख्यान देण्यासाठी निमंत्रित करण्यात आले होते. लोकांनी सभा, मिरवणुका या मार्गाने या कायद्याचा निषेध नोंदविला. ब्रिटिश पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात ५ व्यक्ती ठार झाल्या होत्या. मुंबई येथे गांधीजी व सरोजिनी नायडू यांनी सभा व मिरवणुकीचे नेतृत्व केले. मुंबई येथेही हिंदू-मुस्लिम यांनी एकत्रितपणे या निषेध सत्याग्रहात भाग घेतला होता. हिंदू-मुस्लिम यांच्यात या निदर्शने उपक्रमात जे ऐक्य दिसून आले त्यामुळे सरकार अवस्थ झाले व रौलेट अॅक्टविरुद्धची चळवळ दडपून टाकण्याचे सरकारने ठरवले. त्याचाच एक भाग म्हणून दिल्ली व अमृतसरच्या नेत्यांच्या निमंत्रणावरून गांधीजी दिल्लीकडे जात असताना मथुरेजवळ रेल्वे डब्यातून सक्तीने खाली उतरवून त्यांना अटक केली व मुंबईत तुरुंगात डांबले. गांधीजींच्या अटकेचा निषेध म्हणून सभा, मिरवणुका, सरकारी कार्यालयांना आगी लावणे, दूरभाष यंत्राच्या तारा तोडणे, युरोपियन लोकांना मारहाण करणे इ. प्रकार जनतेने केले.

**जालियनवाला बाग हत्याकांड -**

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात लष्करभरती व यद्धखर्चासाठी निधी गोळा करण्यासाठी

३) काँग्रेस संघटना ही अधिक व्यापक, बलशाही व क्रियाशील बनविण्याचा प्रयत्न झाला.

अ) भाषिक तत्त्वावर आधारलेला २१ प्रांतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या. महाराष्ट्रातही एक, मध्यमप्रांतांसाठी नागपूरला एक, विदर्भासाठी अमरावती येथे व मुंबई शहरासाठी १ अशा चार प्रांतिक काँग्रेस कमिट्या स्थापन करण्यात आल्या होत्या. न. चिं. केळकर हे महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष बनले होते.

ब) अ. भा. काँग्रेस समितीत ३५० सदस्य राहतील. या केंद्रीय समितीसाठी प्रत्येक प्रांतातफे किती सदस्य राहतील हेही निश्चित केले गेले होते.

क) महत्त्वाच्या सर्व मुद्द्यांवर निर्णय घेण्याचा अधिकार अ. भा. काँग्रेस समितीला होता. दैनंदिन कामकाज चालविण्यासाठी या केंद्रीय समितीतून १५ निर्वाचित सदस्यांची एक कार्यकारी समिती स्थापन करण्याचे ठरले होते.

वार्षिक अधिवेशनापूर्वी दोन-तीन दिवस विषय नियामक समितीची बैठक घेतली जाऊन तेथे अधिवेशनात चर्चेकरिता येणारे ठराव निश्चित केले जावेत तसेच विषय नियामक समितीत अ. भा. काँग्रेस समितीने निवडलेले सदस्य असावेत अशा प्रकारची काँग्रेसची घटना या अधिवेशनात निश्चित करण्यात आली होती.

नागपूरचे अधिवेशन काँग्रेस चळवळीच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा ठरतो. काँग्रेस जी. आजपावतो फक्त शहरात होती, सुशिक्षितांपुरतीच होती, आता खेड्यापाड्यात जाण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. आपण हिंदुस्थानला एका वर्षात स्वराज्य देऊ अशी जी. घोषणा गांधीजी करित होते त्यावर या अधिवेशनात शिक्कामोर्तब झाले. या अधिवेशनानंतर काँग्रेसच्या सर्व नेत्यांनी देशाच्या विविध भागात दौरा करून असहकार कार्यक्रमाचे महत्त्व व स्वरूप स्पष्ट केले. असहकाराच्या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्ह्यातून स्वयंसेवकाची नोंदणी करण्यात आली. ५० लक्ष स्वयंसेवकांची नोंदणी देशभरात झाली होती. १ कोटी रु. चा स्वराज्य फंड जमा करण्याचा संकल्प लवकरच पूर्ण झाला.

### असहकार चळवळीचा कार्यक्रम -

४ सप्टेंबर १९२० रोजी कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या विशेष अधिवेशनात असहकार चळवळीच्या कार्यक्रमावर शिक्कामोर्तब करण्यात आले. असहकार चळवळीचा कार्यक्रम खालीलप्रमाणे होता.

अ) असहकार चळवळीतील नकारात्मक कार्यक्रम -

- १) ब्रिटिश सरकारने दिलेल्या पदव्या, मानसन्मान यांचा त्याग करणे.
- २) परदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकणे.

- ३) सरकारी सभा, कार्यक्रम, दरबार इ. वर संपूर्णपणे बहिष्कार टाकणे.
- ४) ब्रिटिशप्रणीत शाळा-कॉलेजांवर बहिष्कार टाकणे.
- ५) ब्रिटिश न्यायालयांवर बहिष्कार टाकणे.
- ६) १९१९ च्या कायदानुसार अस्तित्वात येणाऱ्या प्रांतिक कायदेमंडळावर जनतेने बहिष्कार टाकावा व कोणीही मतदान करू नये.
- ७) ब्रिटनहून कोणताही अधिकारी किंवा पाहुणा आल्यास त्याच्या स्वागत समारंभावर भारतीय जनतेने बहिष्कार टाकावा.
- ८) इंग्लंडने मेसोपोटोमियमात जी लष्करी भरती सुरू केली आहे त्यावर बहिष्कार टाकावा.

९) सरकारी नोकऱ्यांचा त्याग करणे.

१०) स्थानिक स्वराज्य संस्था, कायदामंडळे यांचे त्यागपत्र देणे.

**ब) असहकार चळवळीतील सकारात्मक/विधायक कार्यक्रम -**

असहकार चळवळीचे सकारात्मक / विधायक स्वरूपही होते. नकारात्मक वरील कार्यक्रमांशिवाय खालील स्वरूपाचा विधायक कार्यक्रमही गांधीजींनी घोषित केला होता.

- १) स्वदेशी मालाचा वापर करावा.
- २) हिंदू-मुस्लिम ऐक्य.
- ३) अस्पृश्यता निवारण.
- ४) स्थानिक पातळीवर लवाद मंडळे स्थापन करून त्याच्यामार्फत लहानसहान वादग्रस्त मुद्द्यांचा निकाल लावणे.
- ५) स्वदेशी उद्योगास प्रोत्साहन, विशेषतः हातमाग व्यवसायाचे पुनरुज्जीवन करणे.
- ६) दारूबंदीचा प्रसार करणे.
- ७) लोकमान्य टिळकांच्या स्मरणार्थ एक कोटी रु. निधी जमा करणे.
- ८) राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थांची स्थापना करणे.
- ९) खादीचा प्रसार.

असहकार चळवळीला प्रतिसाद / असहकार चळवळीची अंमलबजावणी / वाटचाल - गांधीजींनी घोषित केलेल्या असहकार चळवळीला संपूर्ण देशातून उत्तम प्रतिसाद मिळाला. घोषित नकारात्मक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी गांधीजींनी प्रथम स्वतःपासूनच केली. ब्रिटिशांनी गांधीजींना 'कैसर ए-हिंद' हा किताब जो दिला होता तो त्यांनी परत केला. रवींद्रनाथ टागोर यांनी त्यांना दिलेली 'सर' ही पदवी परत केली. विदेशी वस्तूंच्या वापरावर बहिष्कार घातला गेला. परदेशी माल विशेषतः कापड वगैरे

३) काँग्रेस ही देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी झटणारी एकमेव संस्था आहे असा विश्वास लोकांच्या मनात निर्माण झाला.

४) स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी खूप प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

डॉ. आर. सी. मुजुमदार यांनी असहकार चळवळीमुळे काँग्रेस ही खऱ्या अर्थाने

'Mass Organization व 'genuine Revolutionary organization' झाली अशी दोन वैशिष्ट्ये या चळवळीची सांगितली आहेत व ती सर्वार्थाने खरीही आहेत.

### सविनय कायदेभंग चळवळ -

इंग्लंडमध्ये १९२९ मध्ये झालेल्या निवडणुकीत हुजूर पक्ष पराभूत झाला व मजूर पक्ष सत्तेवर आला. मजूर पक्षाला भारतीय स्वातंत्र्याविषयी आस्था होती. या पक्षाचे रॅम्से मॅकडोनाल्ड हे ब्रिटनचे प्रधानमंत्री झाले. लॉर्ड आयर्विन हे भारताचे तेव्हाचे गव्हर्नर जनरल होते. इंग्लंडमधील नव्या सरकारशी विचारविनिमय करण्यासाठी ते इंग्लंडला गेले व भारतात परत आल्यानंतर ३१ ऑक्टोबर १९२९ रोजी घोषित केले की, हिंदुस्थानला वसाहतीचे स्वराज्य देणे हे सरकारचे धोरण असून ते उद्दिष्ट टप्प्याटप्प्याने साध्य केले जाईल." लॉर्ड आयर्विन यांनी असेही घोषित केले की, सायमन कमिशन अहवाल प्रसिद्ध होताच हिंदी घटनेवर चर्चा करण्यासाठी विलायत सरकार इंग्लंडमध्ये गोलमेज परिषद भरवेल व त्यासाठी हिंदी प्रतिनिधी व सरकारचे प्रतिनिधी यांना निमंत्रित केले जाईल. या गोलमेज परिषदेच्या चर्चेमधून निष्पन्न होणारे निर्णय पार्लमेंटकडे विचारासाठी पाठवले जातील". लॉर्ड आयर्विनच्या या घोषणेला संमिश्र प्रतिसाद मिळाला. सुभाषचंद्र बोस, डॉ. किचलू यांनी या घोषणेचा निषेध केला, तर पं. मालवीय, सप्रू, अॅनी बेझंट अन्सारी, गांधीजी यांनी या योजनेचे स्वागत केले. वसाहतीचे स्वराज्य देण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट साध्य होण्यासाठी सर्व प्रकारचे सहकार्य देण्याचे त्यांनी जाहीर केले. गोलमेज परिषदेपूर्वी सर्व राजकीय कैद्यांची मुक्तता करावी. असे आवाहन भारतीय नेत्यांनी केले. गोलमेज परिषदेत नेहरू रिपोर्टवर आधारित अशी घटना हिंदुस्थानला दिली जाईल असे हिंदी नेत्यांना वाटत होते.

१९२९ चे काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन जवळ आले होते. नेहरू अहवालाच्या मान्यतेबाबत मागील अधिवेशनात घातलेली एक वर्षाची अट संपत आली होती. सरकारने राजकीय कैद्यांची मुक्तता करण्याचे टाळले होते. या पार्श्वभूमीवर गांधीजी व व्हाईसरॉय यांची भेट २३ डिसेंबर १९२९ ला घडवून आणायत आली. परंतु गोलमेज परिषदेत भारताची भावी राज्यघटना वसाहतीच्या स्वराज्याच्या धर्तीवर कशी करावी याविषयी अश्वासन देण्याचे लॉर्ड आयर्विन यांनी टाळले. तिकडे ब्रिटिश पंतप्रधान मॅकडोनाल्ड यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय १९१९ च्या कायद्यात कोणताही